

سپاسگزار و قدردان دیگران بودن

زهرا اخلاقی*

«وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ»^۱

اشاره

تشکر از «نعمت‌های الهی» و سپاسگزاری از «نیکوکار» آن‌قدر فضیلت و محبوبیت دارد که قرآن مجید در ضمن معرفی «شاکر»^۲ و «شکور»^۳ به عنوان نام‌های خداوند، فرموده است: «وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ»^۴ خداوند قطعاً شکرگزاران را پاداش می‌دهد. قرآن کریم در بیش از هفتاد آیه به موضوع سپاسگزاری و قدردانی، چه از جانب خداوند و چه از سوی انسان‌ها، اشاره کرده و با عناوین گوناگونی بر انجام این عمل نیک تأکید کرده است. یکی از آیات مهم آیه ۷ سوره ابراهیم است: «لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ». مقام معظم رهبری «عَظَمَةُ» در تفسیر این آیه می‌فرماید: «این آیه خیلی مهمی است؛ هم تشویق است، هم تهدید. اگر شکر کردید، ازدیاد نعمت و برکات الهی دنبالش خواهد بود؛ ولی اگر کفران کردید، عذاب خدا دنبالش است؛ این موضوع قابل استثنا نیست و هیچ نقطه‌ استثنایی نیز در تاریخ

* کارشناسی ارشد فلسفه.

۱. ابراهیم: ۷: «و (همچنین به خاطر بیاورید) هنگامی را که پروردگارتان اعلام داشت: «اگر شکرگزاری

کنید، (نعمت خود را) بر شما خواهم افزود؛ و اگر ناسپاسی کنید، مجازاتم شدید است!»

۲. بقره: ۱۵۸.

۳. فاطر: ۳۰.

۴. آل عمران: ۱۴۴.

ندارد»^۱. همچنین در روایات زیادی به این موضوع تأکید شده است. به عنوان مثال، رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می فرماید: «لَا يَشْكُرُ اللَّهُ مَنْ لَمْ يَشْكُرِ النَّاسَ»^۲؛ کسی که از مردم (در برابر محبت‌های آن‌ها) سپاسگزاری نکند خدا را سپاسگزاری نکرده است. نگاشته حاضر به شکرگزاری در حوزه خانواده و اجتماع می پردازد و در محورهای زیر سامان یافته است:

الف) تعریف شکر

در اصطلاح اخلاقی، شکر به معنای شناخت نعمت‌های پروردگار، شاد بودن نسبت به آن‌ها و عمل به مقتضای آن‌ها هست.^۳ امام خمینی رَحِمَهُ اللهُ شکر را قدردانی از نعمت‌های نعمت دهنده می داند و پایه و اساس آن را معرفت نسبت به نعمت دهنده و نعمت او می شمارد.^۴

ب) اقسام سپاسگزاری

امام خمینی شکر را به شکر قلبی، زبانی و جوارحی تقسیم می کند^۵ و معتقد است شکر قلبی به معرفت نسبت به نعمت دهنده وابسته است که اثر آن به صورت خضوع و خشوع در انسان ظاهر می شود؛ شکر زبانی، ثنای نعمت دهنده است که اثر آن به صورت حمد و مدح بروز می کند؛ و شکر جوارحی به معنای استفاده از اعضای بدن برای جلب رضایت نعمت دهنده است.^۶

ج) رابطه شکر خداوند با شکر بندگان

شکرگزاری از خداوند به معنای قدردانی از تمامی نعمت‌هایی است که در زندگی داریم، از جمله سلامتی، خانواده، دوستان و فرصت‌های زندگی. با یادآوری این نعمت‌ها، خود را به سمت نگرش مثبت و شکرگزاری هدایت می کنیم. همچنین، شکرگزاری از خداوند می تواند به تقویت روابط اجتماعی کمک کند. در زمانی که فرد شکرگزار است، نسبت به دیگران مهربان‌تر و

1. <https://farsi.khamenei.ir> =1821

۲. الفقیه، ج ۲، ص ۳۴۳

۳. مهدی نراقی، جامع السعادات، ج ۳، ص ۲۳۳؛ احمد نراقی، معراج السعاده، ۷۹۰.

۴. روح الله خمینی، حدیث جنود، ص ۱۸۲؛ همو، چهل حدیث، ص ۳۴۳.

۵. همان، حدیث جنود، ص ۱۸۲.

۶. همان، چهل حدیث، ص ۳۴۴.

دل‌پذیرتر می‌شود و این ویژگی می‌تواند به بهبود روابط شخصی و اجتماعی منجر گردد. بر این اساس، تمام قدردانی‌ها به خداوند برمی‌گردد؛ زیرا اوست که نعمت‌های بزرگ خانواده و جامعه را به ما عطا کرده است. بنابراین، رابطه عمیقی بین شکر خداوند و شکرگزاری از بندگان خدا وجود دارد که در دو حوزه خانواده و جامعه تجلی می‌یابد. رسول خدا ﷺ فرموده‌اند: «وَمَنْ لَمْ يَشْكُرِ النَّاسَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ جَلَّ وَعَزَّ؛ کسی که از انسان‌ها تشکر نکند، از خدا تشکر نکرده است».

هـ) انواع شکرگزاری

انواع شکرگزاری را در حوزه خانواده و اجتماع بررسی می‌کنیم:

۱. شکرگزاری در حوزه خانوادگی

شکرگزاری یکی از ارزشمندترین و ضروری‌ترین رفتارها در روابط خانوادگی است. شکرگزاری در خانواده می‌تواند به بهبود روابط، ایجاد فضایی مثبت و تقویت روحیه عاطفی اعضا کمک کند. این امر تأثیرات مثبتی بر روحیه تمامی اعضای خانواده دارد و می‌تواند حس رضایت و آرامش را در آن‌ها افزایش دهد.

قدردانی از والدین

قدردانی از والدین یکی از مهم‌ترین اشکال شکرگزاری در خانواده است. والدین با فداکاری و عشق بی‌قید و شرط خود، نقش بسزایی در رشد و تربیت فرزندان بر عهده‌دارند. ابراز شکرگزاری به والدین نه تنها نشان‌دهنده احترام و محبت فرزندان است، بلکه باعث ایجاد حس اطمینان و امنیت عاطفی در آن‌ها می‌شود. از این رو، فرزندان باید همواره از تلاش‌ها و فداکاری‌های والدین قدردانی کنند.

در آیات و روایات به این امر تأکید شده است: «وَصَبِّئْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ»^۲ و ما به انسان درباره پدر و مادرش سفارش کردیم مادرش او را با ناتوانی روی ناتوانی حمل کرد (به هنگام بارداری هرروز

۱. حسین بن محمد بن حسن حلوانی، نزهة الناظر و تنبيه الخاطر، ص ۲۷.

۲. لقمان: ۱۴.

رنج و ناراحتی تازه‌ای را متحمل می‌شد)، و دوران شیرخوارگی او در دو سال پایان می‌یابد (آری به او توصیه کردم) که برای من و برای پدر و مادرت شکر بجا آور که بازگشت (همه شما) به سوی من است». در آیه دیگر نیز به قدردانی از والدین تأکید شده است: «وَأَنِ اشْكُرْوا لِي وَ لِوَالِدَيْكُمْ»^۱ در این آیه خداوند بر شکرگزاری از خود و والدین تأکید می‌کند، که نشان‌دهنده اهمیت ویژه خانواده نیز هست. خداوند در این آیات متعدد دیگر^۲ به قدردانی از والدین پافشاری می‌نماید.

امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَمَرَ . . . بِالشُّكْرِ لَهُ وَ لِوَالِدَيْهِ فَمَنْ لَمْ يَشْكُرْ وَالدِّيَةَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ؛^۳ خداوند متعال شکر و سپاس را برای خود در کنار شکر و سپاس والدین قرار داده، کسی که شکرانه والدین را به جا نیاورد شکرانه خدا را هم به جا نیاورده است». شکرگزاری از والدین به صورت مختلف مانند محبت، خدمت و اظهار ارادت می‌تواند صورت گیرد. به‌عنوان مثال شهید سلیمانی برای قدردانی از والدین پای مادر را می‌بوسد و بدان افتخار می‌کند. یکی از یاران ایشان می‌گوید:

«ما نگران بودیم (مادر شهید سلیمانی در بیمارستان بود) که اتفاقی برای او رخ بدهد و از طرفی می‌دیدم که شهید سلیمانی زیاد نگران است. رفتیم و سرک کشیدیم. دیدیم سردار سلیمانی کنار پای مادر نشسته و جوراب‌ها را از پای مادرش درآورده و پاهای مادر را بر روی پیشانی و چشمانش می‌کشد و اشک می‌ریزد».^۴

قدردانی از همسر

قدردانی از همسر یکی از ارکان اساسی برقراری یک ارتباط سالم و موفق در زندگی زناشویی است. در یک رابطه عاطفی، ابراز شکرگزاری از یکدیگر به ایجاد حس محبت و صمیمیت کمک می‌کند و بر کیفیت زندگی مشترک می‌افزاید. زمانی که همسران یکدیگر را به خاطر تلاش‌ها، فداکاری‌ها و محبت‌هایشان شکرگزاری می‌کنند، احساس ارزشمندی و قدردانی در روابط آن‌ها تقویت می‌شود.

۱. نحل: ۷.

۲. بقره: ۱۷.

۳. محمد بن علی ابن بابویه، عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۵۸.

4. <https://www.balagh.ir/content/20687>

برخی می‌پندارند همین‌که فرد در دل خود از همسر سپاسگزاری کند، کافی است و لازم نیست ابراز تشکر کند. حال آنکه نیت باطنی نیازمند مترجمی است که آن را به زبانی روشن بازگوید، زیرا که ابراز تشکر، تأثیری عظیم بر روح همسر باقی می‌گذارد. بر همین اساس، امیرالمؤمنین علیه السلام شکر را مترجم نیت دانسته و فرموده‌اند: «الشُّكْرُ تَرْجُمَانُ النَّيَّةِ وَ لِسَانُ الطُّوبَى؛^۱ سپاسگزاری، بازگوکننده نیت و زبان درون است». به همین منظور، فردی که قصد ازدواج دارد، باید از همان ابتدا روحیه سپاسگزاری را به عنوان یکی از ملاک‌های خود در انتخاب شریک زندگی مدنظر قرار دهد و در همان ابتدا، از خداوند بخواهد که همسری شکور روزی او کند. امام علی علیه السلام فرمودند: کسی که اراده ازدواج می‌کند، پس از دو رکعت نماز و حمد و ثنای الهی، از خدا این‌گونه درخواست کند: «اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي زَوْجَةً صَالِحَةً وَدُوداً وَوَدُوداً شُكُوراً قَنُوعاً غَيْرُوراً إِنَّ أَحْسَنَتْ شُكْرْتِ؛^۲ خدایا، مرا همسری روزی کن که صالح، زایا، پر سپاس، قانع و غیرتمند باشد که اگر به او نیکی کردم سپاسگزار باشد».

آثار سپاسگزاری از همسر

برخی از آثار تشکر از همسر که در منابع دینی موردتوجه قرار گرفته، عبارت است از:

بقای نعمت

تشکر از الطاف و محبت‌های فرد به همسر باعث می‌شود که رفتارهای محبت‌آمیز او تداوم یابد. امام سجاد علیه السلام در توصیه‌ای به یکی از فرزندان خویش فرمودند: «يَا بَنِي اشْكُرْ مَنْ أَنْعَمَ عَلَيْكَ... فَإِنَّهُ لَا زَوَالَ لِلنَّعْمَاءِ إِذَا شُكِرَتْ وَلَا بَقَاءَ لَهَا إِذَا كُفِرَتْ؛^۳ پسرم، از کسی که به تو نعمتی بخشیده، سپاسگزاری کن...؛ زیرا نعمتی که از آن سپاسگزاری شود، زوال‌پذیر نیست و نعمتی که از آن سپاسگزاری نشود، پایدار نیست». بنابراین همسری که از زحمات همسر خود قدردانی می‌کند، بیش از همه خود را از تداوم لطف همسر بهره‌مند می‌سازد.

محبت افزایی

سپاسگزاری از همسر محبت میان همسران را تقویت می‌کند و زمینه سازگاری و آرامش هر چه

۱. علی بن محمد لیثی واسطی، عیون الحکم و المواعظ، ص ۴۷.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۰۰، ص ۲۶۹.

۳. محمدبن حسن حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۶، ص ۳۱۳.

بیشتر آنان را فراهم می‌آورد. به دنبال تقدیر از همسر، وی به این باور می‌رسد که از همسری قدرشناس و دارای فضایل اخلاقی برخوردار است و این خود به تقویت مهر و محبت می‌انجامد. همچنان که سپاسگزاری از همسر، رفع کدورت‌ها و پیدایش مهربانی به وی را به دنبال خواهد داشت. امام علی علیه السلام فرموده‌اند: «شُكْرُكَ لِلرَّاضِي عَنْكَ يَزِيدُهُ رِضَى وَوَفَاءً؛^۱ سپاسگزاری تو از کسی که از تو راضی است، باعث رضایت و وفاداری بیشتر او می‌شود».

بانوی خانه‌دار ۲۹ ساله‌ای از تهران می‌نویسد: شوهر حق‌نشناسی دارم. از صبح تا شام رنج می‌برم، زحمت می‌کشم، تمام کارهای خانه از شستن ظروف و لباس‌ها، از پختن غذا تا تزیین اتاق‌ها و بافتنی‌های لازم را برای او و فرزندان انجام می‌دهم، ولی وقتی به خانه می‌رسد مثل این‌که هیچ کاری انجام نشده است. اصلاً توجهی به هیچ چیز ندارد. لباس‌های اتو شده و کفش‌های واکس زده او را که جلوی من می‌گذارم، یک‌هزارم، یا دستت درد نکند هم نمی‌گوید. اگر من هم برایش تعریف کنم با تندی حرفم را قطع می‌کند که خوبه، این قدر کارهایت را به رخ من نکش. مگر چه کار کرده‌ای؟ شاخ گول شکسته‌ای یا از قله دماوند بالا رفته‌ای؟ در صورتی که اگر زحمت‌های من نبود حالا هشتش گرو نهش بود.^۲

شهید سلیمانی به همسرش، ضمن تبریک روز زن می‌نویسد: «همسر گران‌قدر عزیز و مهربانم... حقیقتاً مانده‌ام در پیشگاه خداوند که چگونه می‌توانم در این روزهای قریب رفتن، حق نزدیک چهل ساله شماره ادا کنم. امیدی جز بخشش و محبت پیوسته شما و خداوند سبحان ندارم. روزت را تبریک می‌گویم و به خاطر این صبر چهل ساله، دستتان را می‌بوسم».^۳

قدردانی از شوهر

قدردانی از شوهر یکی از عناصر کلیدی در ایجاد و حفظ یک رابطه زناشویی سالم و رضایت‌بخش است. شکرگزاری به شوهر، نه تنها محبت و احترام را در روابط به تصویر می‌کشد، بلکه به تقویت پیوند عاطفی و ایجاد فضایی مثبت در زندگی مشترک کمک می‌کند. ابراز قدردانی به شوهر کمک می‌کند تا احساس کند تلاش‌هایش مورد توجه و احترام قرار گرفته است.

۱. علی بن محمد لیلی واسطی، عیون الحکم و المواعظ، ص ۲۹۳.

۲. ابراهیم امینی، همسررداری، ص ۸۰.

3. <https://www.balagh.ir/content/20687>

این احساس ارزشمندی می‌تواند به افزایش عزت‌نفس او منجر شود و او را به ادامه تلاش‌هایش در جهات مختلف زندگی ترغیب کند. بر این اساس به خانم‌ها توصیه می‌شود: که همسر شما یک بشر عادی است و قدردانی را دوست دارد. هزینه زندگی را تأمین می‌کند؛ حاصل دست رنج خویش را در طبق اخلاص نهاده، رایگان تقدیم شما می‌کند؛ این عمل را یک وظیفه اخلاقی و شرعی دانسته و از آن لذت می‌برد. اما از شما انتظار دارد که وجودش را مغتنم شمرده از کارهایش قدردانی کنید^۱ امام صادق علیه السلام آن را ملاک بهترین همسر معرفی کرده و فرموده‌اند: «خَيْرُ نِسَائِكُمُ الَّتِي اِنْ اُعْطِيَتْ شَكَرَتْ وَاِنْ مُنِعَتْ رَضِيَتْ»^۲ برترین همسران شما زنی است که اگر به او عطا شود، مراتب سپاس را به جا آورد و اگر چیزی از او دریغ شود، راضی باشد».

خانم دورتی کارنگی درباره اهمیت توجه به خدمات همسر می‌گوید: «زمانی من خیال می‌کردم شوهرم در امور مربوط به خانه بسیار دست‌وپا چلفتی و بی‌عرضه است که حتی باید آب را نیز دردهانش گذاشت. اتفاقاً او مسافرتی به اروپا کرد و وقتی که من تنها ماندم، دریافتم که شوهرم همه‌روزه چه خدمات زیادی برای من انجام می‌داد که حالا باید همه را خودم از پیش بردارم و متأسفانه در مقابل آن همه محبت و کمک هرگز از او تشکر ننموده‌ام.»^۳

قدردانی از فرزندان

قدردانی از فرزندان یکی از مهم‌ترین و مثبت‌ترین اقداماتی است که والدین می‌توانند انجام دهند. این عمل نه تنها به تقویت روابط عاطفی بین والدین و فرزندان کمک می‌کند، بلکه به رشد و توسعه سلامت روانی و اجتماعی آنها نیز می‌انجامد. از این‌رو، والدین باید همواره در نظر داشته باشند که قدردانی می‌تواند به بهبود کیفیت زندگی فرزندان منجر شود. علاوه بر این، قدردانی از تلاش‌ها و دستاوردهای فرزندان موجب افزایش اعتمادبه‌نفس آنها خواهد شد. همچنین، ایجاد فضایی سپاس‌گزاری از فرزندان می‌تواند به فرزندان احساس امنیت و آرامش بدهد. ضمن اینکه فرزندان یاد می‌گیرند که زحمت کشیدن و انجام کارهای خوب، مورد تقدیر قرار می‌گیرد.

1. <https://rasekhoon.net/article/show/979486>

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۰۰، ص ۲۳۹.

3. <https://rasekhoon.net/article/show/1021785/>

۲) شکرگزاری در حوزه اجتماعی

قدردانی از خدمات افراد در جامعه یک عمل مهم و ضروری است که می‌تواند تأثیرات مثبت زیادی بر روابط انسانی و بهبود محیط اجتماعی داشته باشد. تشکر از افراد می‌تواند انگیزه آن‌ها را برای ادامه خدمت و تلاش بیشتر افزایش دهد و ضمن تقویت روابط اجتماعی، همبستگی بین اعضای جامعه را بهبود بخشد. این عمل باعث ایجاد حس تعلق و مشارکت بیشتر در جامعه می‌شود.

قدردانی از خدمات افراد مختلف، مانند آموزگاران، علما، مرزبانان، پرستاران و آتش نشانان، می‌تواند در اشکال مختلفی صورت گیرد. به عنوان نمونه، امام خمینی علیه السلام بارها از مردم و مسئولان قدردانی کردند. امام خامنه‌ای نیز در پی شرکت مردم در انتخابات، از مردم و مسئولان تشکر کرده و فرمودند: «این جانب وظیفه خود می‌دانم که از این لیبیک عمومی به فراخوان نظام اسلامی سپاسگزاری کنم و پاداش و هدایت الهی برای مردمی که این جمعه پرکار و پرشکوه را آفریدند، مسألت نمایم»^۱

به همین ترتیب، قدردانی از انسان‌های شایسته و خدمت‌گزار، یک ارزش بسیار مهم به شمار می‌رود. افرادی که دارای چنین روحیه‌ای هستند، مظهر یکی از خصال خداوند بزرگ می‌باشند. به همین دلیل، در روایات، تشکر از مردم در برابر خدمات و نیکی‌هایشان به عنوان مثال تشکر از خدا به حساب آمده است. امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ؛^۲ یعنی کسی که از بندگان بخشنده قدردانی نکند، از خداوند قدردانی نکرده است.» همچنین، امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ».^۳ امام سجاد علیه السلام نیز به این موضوع اشاره می‌کند که خداوند در روز قیامت به بنده‌اش می‌فرماید: «أَشْكُرْتِ فُلَانًا فَيَقُولُ بَلْ شَكَرْتُكَ يَا رَبِّ فَيَقُولُ لَمْ تَشْكُرْنِي إِذْ لَمْ تَشْكُرْهُ ثُمَّ قَالَ أَشْكُرْكُمْ لِلَّهِ أَشْكُرْكُمْ لِلنَّاسِ؛^۴ آیا از فلانی تشکر نمودی؟ او عرض می‌کند: پروردگارا، بلکه تو را تشکر نمودم. خداوند می‌فرماید: چون از او سپاس‌گزاری نمودی، از من هم سپاس‌گزاری نموده‌ای. شکرگزارترین شما نسبت به خدا، شکرگزارترین شما نسبت به مردم است.»

1. <https://farsi.khamenei.ir> =32482

۲. محمدبن علی بن بابویه، عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۴.

۳. همان، ص ۲۸۹.

۴. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۹۹.

نمونه‌هایی از قدردانی

قدردانی از یک نابینا:

پیرمردی نابینا و مسیحی به محضر علی علیه السلام آمد و درخواست کمک کرد. حاضران به او توجه نکردند. علی علیه السلام با تحقیق دریافت که او در زمان توانمندی برای مسلمانان کارکرده و خدمت نموده است. علی علیه السلام فرمود: «شگفتا! او تا وقتی که توان داشت از او کار کشیدید. اکنون که پیر و ناتوان است، او را به حال خود واگذارده‌اید؟» آنگاه دستور داد از بیت‌المال به او کمک کنند و حقوق ماهیانه‌ای برای او مقرر فرمودند.^۱

تشکر از شخصیت‌ها:

امام خمینی رحمته الله خطاب به یکی از شخصیت‌ها فرمود: «جناب مستجاب حجت‌الاسلام آقای حاج سید احمد پیشوا (دامت برکات) به عرض می‌رساند... مساعی جمیله آن جناب در ترویج شریعت مقدسه اسلام و استعمال از مجامع دینی برای این منظور، مورد کمال تقدیر و تشکر است.»^۲

کتابنامه

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، عیون أخبار الرضا علیه السلام، مصحح: لاجوردی، مهدی، تهران: نشر جهان، اول، ۱۳۷۸ ق.
۲. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، تاج اللغة و صحاح العربیه، تحقیق: احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین، چهارم، ۱۴۰۷ ق.
۳. حلوانی، حسین بن محمد بن حسن، نزهة الناظر و تنبیه الخاطر، مصحح: مدرسة الإمام المهدي رحمته الله، قم: مدرسة الإمام المهدي رحمته الله، اول، ۱۴۰۸ ق.
۴. خمینی، سیدروح‌الله، شرح حدیث جنود عقل و جهل، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله، دوازدهم، ۱۳۸۷ ش.
۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، تحقیق: صفوان عدنان، بیروت: دارالقلم - دارالشامیه، اول، ۱۴۱۲ ق.

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۵، ص ۶۶.

۶. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، مصحح: مؤسسة آل البيت علیہ السلام، قم: مؤسسة آل البيت علیہ السلام، اول، ۱۴۰۹ ق.
۷. طباطبائی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، دوم، ۱۳۹۰ ق.
۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، مصحح: یزدی طباطبائی، فضل الله، تهران: ناصر خسرو، سوم، ۱۳۷۲ ش.
۹. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، تحقیق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرای، قم: هجرت، دوم، ۱۴۰۹ ق.
۱۰. فیض کاشانی، ملا محسن، المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چهارم، ۱۴۱۷ ق.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، مصحح: غفاری علی اکبر، تهران: دار الکتب الإسلامیة چهارم، ۱۴۰۷ ق.
۱۲. لثی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ، مصحح: حسنی بیرجندی، حسین، قم: دار الحدیث، ۱۳۷۶ ش.
۱۳. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، مصحح: جمعی از محققان، بیروت: دار احیاء التراث العربی، دوم، ۱۴۰۳ ق.
۱۴. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیة، دهم، ۱۳۷۱ ش.
۱۵. نراقی، ملا احمد، معراج السعادة، تحقیق: محمد نقدی، قم: هجرت، ششم، ۱۳۷۸ ش.
۱۶. نراقی، ملا مهدی، جامع السعادات، تصحیح: سید محمد کلاتر، بیروت: اعلمی، چهارم، بی تا.